

ՀՏԴ՝ 902.03

DOI:10.52971/18294316-2023.26.1-100

«ԿՈՒՄԱՅՐԻ» ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-
ԹԱՆԳԱՐԱՆՈՒՄ ՊԱՀՊԱՆՎՈՂ ԿԱՐՄՐԱՔԱՐԻ ԳԱՆՁԻ ՇՈՒՐՁ¹

Ինգա Էդ. Ավագյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,
«Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Հոդվածում ներկայացում ենք 1987թ. շինարարական աշխատանքների ժամանակ Կարմրաքար գյուղից պատահականորեն հայտնաբերված ուշ անտիկ դամբարանադաշտի գանձը: Այս թանկարժեք մետաղներից պատրաստված զարդերի հավաքածուն կարելի է համարել ՀՀ անկրկնելի ազգային արժեքներից մեկը, որը մի քանի տասնամյակ ուշացումով դրվում է գիտական շրջանառության մեջ: Պատճառը Սպիտակի 1988թ. աղետալի երկրաշարժն էր, որից հետո հավաքածուն ի պահ էր հանձնվել Հայաստանի պատմության թանգարան և միայն 2020 թ. ամռանն է վերադարձվել Գյումրի և դարձել «Կումայրի» արգելոց-թանգարանի կարևորագույն ցուցանմուշներից մեկը: *Մեթոդներ և նյութեր.* Հոդվածը գրելիս օգտագործել ենք պատմահամեմատական, պատմահետազոտական, պատմաքննական, զուգորդման, վերլուծության, ինդուկտիվ և դեդուկտիվ մեթոդներ: Հոդվածը խարսխված է Կարմրաքարի դամբարանադաշտից պատահականորեն հայտնաբերված հավաքածուի նյութերի և գրականության մեջ առկա նմանօրինակ նյութերի վերլուծության վրա: *Վերլուծություն.* Գիտականորեն ներկայացվել և նշված մեթոդներով վերլուծվել են հավաքածուի՝ թանկարժեք մետաղներից պատրաստված զարդերը, կիսաթանկարժեք քարերից, ոսկուց և ապակուց պատրաստ-

Սույն զեկուցումը ներկայացվել է 2022 թ. հունիսի 3-ին կայացած «Եզանյանական ընթերցումներ» հնագիտական երկրորդ հանրապետական գիտաժողովում: Շնորհակալություն ենք հայտնում ՇԵԹ-ի աշխատակից Հ.Աղեկյանին դամբարանի պեղումների ընթացքի մասին տեղեկություններ տրամադրելու համար:

ված ուլունքները, ապակե սրվակը, բրոնզե թասը, ինչպես նաև դրանց պատրաստման տեխնիկան, որոնք, համեմատվելով գրականության մեջ հայտնի նմանօրինակների հետ, թվագրվել են: *Արդյունքներ.* Գտածոները ունեն պատմամշակութային և գիտական բացառիկ արժեք, թվագրվել են առանձին-առանձին, իսկ վերջնարդյունքում Կարմրաքարի դամբարանադաշտից գտնված ազգային արժեք ներկայացնող գանձը թվագրվել է Ք.հ. III-IV դդ.: Ապացուցվել են ոսկե իրերի եզակիությունը և արժեքը: Ուսումնասիրությունը կարելի է օգտագործել գիտական աշխատություններում, նաև տուրիստական փաթեթներ կազմելիս՝ «Կումայրի» արգելոց-թանգարանի ցուցադրությունը Գյումրի այցելող զբոսաշրջիկներին պատշաճ ներկայացնելու նպատակով:

Բանալի բառեր՝ *Կարմրաքար, մանյակ, ապարանջան, մատանի, կնիք, սկանջողեր, ուշ անտիկ դամբարանադաշտ:*

Ինչպես հղել՝ Ավագյան Ի., «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանում պահպանվող Կարմրաքարի գանձի շուրջ // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2023: Հ. 1(26): 100-114 էջեր: DOI:10.52971/18294316-2023.26.1-100

ABOUT THE TREASURE OF KARMRAQAR STORED IN THE HISTORICAL AND CULTURAL MUSEUM-PRESERVE «KUMAYRI»

Inga E. Avagyan

Shirak Center for Armenological Studis NAS,
Historical and Cultural Museum-Preserve «Kumayri», Gyumri, RA

Abstract

Introduction: The article presents the treasure of the late antique tomb settlement of village found during 1987 construction works. The collection made of precious metals is considered to be one of the unique national values of the Republic of Armenia, which is put into scientific circulation several decades late. The reason of it was the 1988 catastrophic earthquake of Spitak, after which the collection was deposited in the History Museum of Armenia and was returned to Gyumri in 2020 summer, and became one of the most vital exhibits in the exhibition of the "Kumayri" preserve-museum. **Methods and materials:** We have used comparative-historical research, survey, combination, inductive and deductive methods. The article is based on randomly found collection from the tomb settlement of Karmraqar and analysis of materials available in the literature. **Analysis:** The collection's jewellery made of precious metals, beads made of semiprecious stones, gold and glass, a glass bottle, a bronze bowl, as well as the technique of their manufacture were scientifically presented and analyzed using the specified methods which were dated by comparison with similar examples known in the literature. **Results:** The findings have exceptional historical-cultural and scientific value, also were dated separately, and as a result, the treasure of national value found in the Karmraqar tomb settlement was dated to the III-IV centuries AC. The uniqueness and value of gold items have been stated. The study can have contribution in the frame of scientific environment: articles, dissertations, master's and graduation thesis, as well as in the tourist packages in order to properly present the exhibition of the "Kumayri" Preserve-Museum.

Key words: *Karmraqar, necklace, bracelet, ring, seal, earrings, late antique necropolis.*

Citation. Avagyan I., About the Treasure of Karmraqar Stored in the Historical and Cultural

О КЛАДЕ ИЗ КАРМРАКАРА ХРАНИВШЕМСЯ В ФОНДАХ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА «КУМАЙРИ»

Инга Э. Авагян

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН,
Историко-культурный музей-заповедник «Кумайри», Гюмри, РА

Аннотация

Введение: В статье представлен клад случайно обнаруженный в 1987 г. во время строительных работ на территории позднеантичного некрополя Кармракар. Эту, изготовленную из драгоценных металлов коллекцию можно считать неповторимой национальной ценностью Республики Армения, которая с опозданием в несколько десятилетий вводится в научный оборот. Причиной тому является Спитакское землетрясение 1988 г., после которого коллекция была отдана на хранение в Музей истории Армении и только летом 2020 г. была возвращена в Гюмри и заняла важное место в экспозиции Историко-культурного музея-заповедника Кумайри. **Методы и материалы:** Статья написана на методах историко-сравнительного, исторического-исследовательского, историко-аналитического, исторического сопоставления и анализа и методах индукции и дедукции. Статья основана на анализе случайно выявленных материалов из некрополя Кармракар и на анализе аналогов, которые встречаются в научной литературе. **Анализ:** При помощи вышеназванных методов произведен научный анализ и представлены украшения из драгоценных металлов и бусы из полудрагоценных камней, стекла и золота, стеклянный сосудик, бронзовая чаша, а также техника приготовления данных материалов, которые после сравнения с известными аналогами были датированы. **Результаты:** Материалы клада имеют исключительную научную и историческую ценность. Каждый материал датирован в отдельности, но конечная датировка ценностей национального клада- III-IV вв. п.Р.Х. Доказана единичность и ценность золотых украшений. Данное исследование можно использовать в научных целях - в статьях, диссертациях, в исследовательских работах магистров и бакалавров, а также во время составления туристических маршрутов в целях представления экспозиции Историко-культурного музея-заповедника «Кумайри» туристам посещающим Гюмри.

Ключевые слова: Кармракар, ожерелье, браслет, кольцо, печать, серьги, поздне-античный некрополь.

Как цитировать: Авагян И. О кладе из Кармракара хранившемся в фондах Историко-культурного музея-заповедника «Кумайри» // “Научные труды” ШЦАИ НАН РА. Гюмри, 2023. Т. 1 (26). 100-114 сс. DOI: 10.52971/18294316-2023.26.1-100

ՆԱԽԱԲԱՆ. 1987թ. հուլիսի 23-ին «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի հնագիտական արշավախումբը պեղումներ կատարեց Շիրակի մարզի Կարմրաքար գյուղում: Կարմրաքարը՝ Դարբանդը, փոքրիկ գյուղ է, որը գտնվում է Գյումրուց 10 կմ հեռավորության վրա: Պեղումները կատարվել են գյուղի հարավային մասում՝ եռանկյունաձև հրվանդանի եզրին, շինարարական աշխատանքների ժամա-

նակ դիպվածաբար բացված թաղումից գտնվել են ոսկյա զարդեր [2, էջ 10]: Պեղումները իրականացվել են ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, Լենինականի «Շիրակի պատմության», այժմ՝ Շիրակի երկրագիտական թանգարան և «Կումայրի» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի, այժմ՝ «Կումայրի» պատմաճակութային արգելոց-թանգարան, միացյալ արշավախմբերի կողմից (ղեկավար՝ Ս. Հարությունյան): Այստեղ պեղվել է թաղման նույն եղանակով և ծեսով ուղեկցվող 30 թաղում [2, էջ 9]: Թաղման ձևի մասին պահպանված միակ գրավոր տեղեկությունը հաղորդում է Լ. Եզանյանը՝ հղում կատարելով «Կումայրի» արգելոց-թանգարանի ֆոնդապահ և առաջին դամբարանի պեղող հնագետ Ս. Տեր-Մարգարյանի բանավոր հաղորդմանը, որից իմանում ենք, որ նշված դամբարանը եղել է սալարկղի մեջ դրած փայտյա դագաղով թաղում՝ ուղեկցող հարուստ նյութով [2, էջ 9]: Փայտից դագաղը եղել է խիստ քայքայված: Հողվածի նորույթն այն է, որ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրվում մի քանի տասնամյակ ստվերում հայտնված և կարևոր ազգային արժեք ներկայացնող Կարմրաքարի հավաքածուն: Այսօր մասնագետների համար արդիական է Հին Հայաստանի ոսկին ևս մեկ շքեղ հավաքածուով համալրելը (գույքահամար՝ 449):

Պեղումները

Պեղումների մանրամասն ընթացքի մասին տեղեկություններ է հայտնել արշավախմբի անդամներից մեկը՝ Հ. Աղեկյանը: Ըստ նրա՝ առաջինը Կարմրաքար՝ ստեղծված իրավիճակին տեղում ծանոթանալու համար՝ մեկնել են «Կումայրի» պետական պատմա-ճարտարապետական արգելոցի մի խումբ գիտաշխատողներ, այդ թվում՝ հնագետներ, ճարտարապետ, հուշարձանների պահպանման և օգտագործման բաժնի ավագ ինժեներ և թանգարանի գլխավոր ֆոնդապահ: Տեղագնությունից պարզվել էր, որ շինարարների և գյուղացիների անպատասխանատու գործողությունների հետևանքով դամբարանադաշտը վնասվել էր: Շինարարները փորել էին մի հսկայական փոս՝ կտրվածքում թողնելով չորս կիսավերված դամբարանների բեկորներ: Եվս 15 տուֆե սարկոֆագներ քանդել էին գյուղացիները: Այդ ժամանակ դամբարանների նյութի որակը և կարգը պարզել չէր հաջողվել: Սակայն դամբարանադաշտի գննության արդյունքում հայտնաբերվել էր մեկ կիսաքանդ դամբարան՝ ծածկի սալը ամբողջությամբ մաքրված: Գանձագողերից դամբարանը փրկելու համար կատարվել էին արտակարգ պեղումներ: Պեղումների արդյունքում պարզվում է, որ դամբարանը ոչ թե սարկոֆագ է, այլ կանոնավոր սալարկղ: Պեղումների ծայրահեղ անհարմար պայմանների և թանձրացող մթի պատճառով լուսանկարել և չափագրել դամբարանը չի հաջողվում: 20-30 սմ խորանալով՝ բացվում է հարթ կափարիչով փայտե դագաղը, որը, կողային պատերի մոտ թեթևակի թեքվելով, հասնում էր մինչև քարե սալերը, հաստությունը՝ 7-10 սմ: Կափարիչի տակ՝ 40-50 սմ խորությունից դուրս են գալիս հանգուցյալի, որն ամենայն հավանականությամբ բարձրաշխարհիկ կին է եղել, ոսկրային մնացորդները և իրերը: Հայաստանի անտիկ և վաղմիջնադարյան դամբարանադաշտերում հաճախ են հանդիպում սալարկղային թաղումներ [3, էջ 220], դրանք բնորոշ են Օշականի [13, էջ 58], Արտաշատի, Բենիամինի [2, էջ 152], Ջրվեժի, Գառնիի [15, էջ 21], Կարմրաքարի դամբարանադաշտերին: Սալարկղային թաղումներ հանդիպում են Վրաստանի տարածքում՝

Իրերիայում, Կոլխիդայում, Աղվանքում [12, էջեր 59, 89, 101] և այլն: Փայտե դագաղներում թաղումները առաջին անգամ պեղվել են Արտաշատում, սակայն փայտը քայքայված է եղել, և դագաղի ամբողջական ձևի մասին պատկերացում չունենք: Արտաշատում փայտե դագաղի մեջ կատարված թաղումների մասին պատկերացում են տալիս մեծաքանակ երկաթյա գամերը և ժապավենաձև թիթեղներն ու դագաղների փայտի քայքայված բեկորները [4, էջեր 37-38]: Մեր կողմից ուսումնասիրվող թաղման պարագայում սալարկղային թաղումը մեկտեղվել է փայտե դագաղով թաղման հետ, սակայն պեղումներից գամեր և թիթեղներ չեն պահպանվել: Հելլենիստական դարաշրջանով թվագրվող փայտե սարկոֆագներում կատարված թաղումներ հանդիպում են Իրերիայում, Մամաղո, ուշ անտիկ շրջանով թվագրվող թաղումներ փայտե դագաղների մեջ հանդիպում են Կոլխիդայում, դիադրումը կծկված [12, c. 89, 58]:

Հավաքածուի տեղափոխումը Հայաստանի պատմության թանգարան

1988թ. Սպիտակի երկրաշարժից հետո հավաքածուն այլ թանկարժեք իրերի հետ տեղափոխվում է Հայաստանի պատմության թանգարան: Սույն հավաքածուն 2020թ. ամռանը կրկին տեղափոխվում է Գյումրի և մինչ օրս ցուցադրվում թանգարանի ցուցադրությունում: Կարմրաքարի դամբարանադաշտում պեղված հավաքածուն «Կոմայրի» արգելոցի յուրօրինակ շքեղ հավաքածուներից մեկն է, ֆոնդային համար՝ 449/1-9, այն համալրում է թանգարանի թանկարժեք մետաղներից պատրաստված իրերի ֆոնդը և այդպիսի իրերի ցուցադրության առանցքն է կազմում (նկ. 1): Ցավոք, իրերը չվնասելու նպատակով փորձագիտական անալիզ չի կատարվել, և ոսկու ու արծաթի ճշգրիտ տոկոսային հարաբերությունը այս պահին ճշտված չէ, ինչպես նաև անհնար է պարզել, թե որ հանքերից են վերցվել թանկարժեք մետաղները: Ակնհայտ է, որ զարդերը Հայաստան են ներկրվել այլ շրջաններից և տեղական արտադրության արգասիքներ չեն, բացառությամբ սարդիոնե ուլունքահատիկներից:

Հավաքածուն բաղկացած է բարձրորակ ոսկե մանյակից, ապարանջանից, ականջօղերից, մատանուց, ուլունքներից, սարդիոնե երկու մատանիներից, որից մեկը կնիք է և ապակե սրվակից ու բրոնզե թասից, որը խիստ վնասված է և բաղկացած է 84 մանր փշուրներից:

Ապակե սրվակ

Ապակե սրվակը (449/7) պատրաստված է կաղապարի մեջ փչման եղանակով, սրվակի բարձրությունը 4,5սմ է, շուրթի և նստուկի տրամագծերը՝ 2-ական սմ, իրանի տրամագիծը 5սմ (նկ. 2,4): Սրվակի շուրթը և նստուկը ամրացված են իրանին, և այդ մասին է վկայում ամրացման շրջանագիծը: Սրվակի պատերը և շուրթը բավականին հաստ են, շուրթը կտրուկ հորիզոնական դիրք ունի սրվակի վզիկի համեմատ: Վզիկից ներքև իջնում են թեք կանեյրուներ: Ըստ մասնագետների՝ սրվակի նմանօրինակները Հայաստան ներկրվել են Սիրիայից: Ապակու գույնը բաց կանաչավունից կապտագույնի միջև է, ապակու վրա գունափոխման (իրիզացիա) արդյունքում դեղնասպիտակավուն նստվածք կա, ինչը դժվարացնում է ապակու իրական գույնի որակումը: Ենթադրվում է, որ թաղման ծեսում այսօրինակ անոթների մեջ հավաքել են արցունքներ և որպես հանգուցյալին ուղեկցող նյութ՝ դրել դամբարանում: Սակայն անոթի անցքը 3-4 մմ է,

ինչը ենթադրել է տալիս, որ նրա մեջ լցվել են օձանելիք, մածուկ, եթերայուղ կամ ոգեթուրմ: Ուշ անտիկ շրջանում այսօրինակ անոթների առկայությունը թաղման ծեսում լայն տարածում ունի Հայկական լեռնաշխարհում, նմանօրինակները հայտնի են Գառնիի անտիկ դամբարանադաշտից [15, աղ. XIX-5] (նկ.2, 3), Վաղարշապատից: Քանի որ այս անոթները, որ ներկրված են Սիրիայից, նաև օգտագործվել են օձանելիք պահելու նպատակով, և բացառված չէ, որ հանգուցյալը, որ ամենայն հավանականությամբ ազնվագարմ կին է եղել, իր հետ որպես ուղեկցող նյութ ունենար նաև օձանելիքով սրվակ: Ապակյա սրվակների որոշ նմանօրինակներ նույնպես ներմուծված են Սիրիայից, մասնագետների կարծիքով, բավականին բարդ է որոշել, թե դրանցից որոնք են ներմուծված, որոնք՝ տեղում պատրաստված [10, էջեր 76-77]:

Բրոնզե անոթ

Անոթը խիստ վնասված է և բաղկացած է 84 բեկորներից (449/9) (նկ.25): Այն պատրաստված է բրոնզե ամբողջական բարակ թիթեղից և ծառայել է հավանաբար որպես թաս կամ ափսե: Թասի կիսագնդաձև մակերևույթը կանաչավուն է, շուրթը՝ ուղիղ, շուրթից 1 սմ ներքև զարդարված է երկու շարք ուղղագիծ և այլքավոր ակոսագարդերով, որոնց միջև եղած տարածությունը նույնպես 1 սմ է: Այս ժապավենը լցված է 3 մմ տրամագծով փոսիկների շարքով, որոնք արվել են դաջման եղանակով: Թասը նույնպես եզակի է ուշ անտիկ շրջանի մետաղյա իրերի մեջ: Հայաստանի անտիկ և վաղմիջնադարյան դամբարանադաշտերում պեղված նյութերի մեջ հանդիպում են մետաղե թասեր, որոնք պատրաստված են պղնձից, բրոնզից: Նմանօրինակներից է Սիսիանի գանձի նմուշներից մեկը [5, էջ 61]:

Ոսկե զարդեր

Ոսկե մանյակը (449/1) և ապարանջանը (449/2) բաղկացած են միօրինակ հավասարասրուն սեղան հիշեցնող մասերից, որոնք թելերով իրար ամրանալու հնարավորություն ունեն աջ և ձախ կողմերից ամրացված երեքական փոքրիկ ելուստներով: Ըստ մայր մատյանի գրանցման՝ մանյակը կազմող սեղանաձև մանրամասները տասն են, իսկ ապարանջանը բաղկացած է եղել վեց նմանօրինակ մանրամասներից: Սեղանը սնամեջ է և ունի երեքական անցք սրունքներից յուրաքանչյուրի վրա: Ոսկյա սեղանի սրունքների և սեղանի հիմքի երկարությունը իրար հավասար են (2 սմ), սեղանի փոքր սրունքի երկարությունը 1,3 սմ է: Այս շքեղ մանյակը և ապարանջանը ազուցված են շագանակագույն ուռուցիկ, էլիպսաձև ապակե մանրամասներով (1,7սմ X 1,3սմ), որոնց վրա հավանաբար ինչ-որ բան է պատկերված եղել, սակայն ապակու գունափոխման պատճառով ի հայտ են եկել մեծաքանակ ճեղքեր, խունացել և փոխվել են ընդելուզված ապակե մանրամասների գույները: Մանյակի մանրամասներից միայն մեկը վերնամասում կախելու շրջանակ ունի: Այս հավասարասրուն սեղան հիշեցնող զարդը մյուսներից միայն կախիկով է տարբերվում և հավանաբար կախված է եղել մանյակի կենտրոնական մի մանրամասից, չնայած թելերով ամրանալու անցքերը նույնպես առկա են: Մանյակի մանրամասներից հաջորդի վրա առկա է փականի մի հատվածը, որը իրենից 4 մմ ոսկե շրջանակ է ներկայացնում: Ցավոք ո՛չ մանյակը, ո՛չ էլ ապարանջանը ավար-

տուն տեսք չունեն, այդ իսկ պատճառով ցուցադրությունը կազմելիս ապարանջանի վեց մանրամասներով համալրել, ամբողջացրել ենք մանյակը (նկ.9):

Ոսկե մատանին (449-4) (նկ.5, 29) պատրաստված է հատկանախշի, լարահյուսի և ընդելուզման եղանակով: Յուրօրինակ լարահյուսը՝ ֆիլիգրանը, կազմված է երկու շարք ութաձև ոլորված չորսական և հինգական ոսկե մետաղալարերից, որոնց եզրային հատվածում ամրացված են կիպ գնդիկներից կազմված ոսկե մետաղալարերը, շրջանակին է ամրացված մատանու բնիկը, որը նույնպես եզրագծված է ավելի մեծ հատկանախշով: Մատանու լարահյուսի նմանօրինակ է Մարշալի համահավաքի ոսկե մատանին, որ ութաձև հյուսված է երեքական ոսկե լարերից, ի տարբերություն մեր մատանու, լարահյուսի եզրային հատվածներին ամրացված են հարթ մետաղալարեր [16, p. 38]: Նմանօրինակ է նաև Մարշալի համահավաքի թիվ 515 մատանու լարահյուսը (նկ. 26, 30): Հատկանախշով եզրագծված շրջանակին կիպ ամրացված են չորս գնդիկներ, որոնցից մեկը այս պահին բացակայում է: Մատանին ընդելուզված է շատ վատ պահպանված բաց երկնագույն ապակու մածուկից կամ սմալտայից գեմմայով՝ տրամագիծը 1 սմ, այս գեմմայի վրա թույլ ուրվագծվում է հավանաբար արքայական ծագում ունեցող էակի՝ ըստ Ս. Տեր-Մարգարյանի՝ հավանական է, կնոջ դիմապատկեր, որը, սակայն, դժվար է նկարագրել: Հստակ եզրագծվում է պատկերի կիսադեմքը, սանրվածքը, որը ճակատային հատվածում ունի անտիկ սանրվածքներին բնորոշ հարդարում՝ հյուս կամ դիադեմ (?) և հագուստի՝ տունիկայի հարդարանքը՝ պարանոցի հատվածում զոլավոր գծերով: Անտիկ դարաշրջանով թվագրվող նման օրինակները գետեղված են Մարշալի համահավաքում՝ թիվ 869 ոսկյա մատանու գեմման մոտավոր հիշեցնում է մեր օրինակը (նկ. 27), պատկերային նմանօրինակներ են թիվ 1266, 1267 բրոնզե մատանիների պատկերները [15, pl. XXII, XXXI]: Հաշվի առնելով, որ Մարշալի համահավաքի թիվ 1266 բրոնզե մատանու վրա պատկերված է Ալ. Մակեդոնացին, որի գլխին նշմարվում է դիադեմը (նկ. 28-1), և այս պատկերի դեկորատիվ հարդարանքը բավականին մոտ է մեր գեմմայի պատկերին, հնարավոր է, որ պատկերված է Մակեդոնացին կամ արքայական ընտանիքի մեկ այլ ներկայացուցիչ (?) [16]: Թիվ 1267 մատանու պատկերում կնոջ կիսանդրի է կիսադեմով, որը նույնպես մոտ է մեր գեմմայի պատկերին (նկ. 28-2) [16]: Գեմման, որով ընդելուզված է բնիկը, զարդարված է մեկ շարք ոսկե գնդիկներից կազմված հատկանախշով ոսկե լարով, հատկանախշի այսպիսի նմանօրինակում առկա է մասնավոր հավաքածուում պահպանվող Հյուսիսային մերձսևծովյան շրջաններից հայտնի, II դ. թվագրվող թիվ 129 մատանու վրա [11, c. 122]: Մեր մատանու չափը բավականին փոքր է, այն հնարավոր է կրել միայն ճկույթին: Կիսաթանկարժեք քարով ընդելուզման և բնիկի հատկանախշով զարդարման տեխնիկան Հայաստանում հանդիպում է շատ վաղուց՝ II հազարամյակի I քառորդում. դրանք Լոռի բերդի ոսկուց և արծաթից շքասեղների գլխիկներն են: Անտիկ շրջանում նման զարդեր պեղվել են Սիսիանի դամբարանում՝ ապարանջան (նկ. 23) [5, աղ. XV նկ. 3], Սոնասարում [6, աղ. VI, VII], Աշնակում՝ ականջօղ (նկ. 24) [7, աղ. XVIII-XX, CV-1, CXXII-1,2,3,4]: Սիսիանի ապարանջանը թվագրվում է Ք.հ. I դարի կեսով, իսկ Աշնակի ականջօղերը թվագրվում են Ք.հ. I-II դդ.: Աշնակի օղերը ընդելուզված են ավանդիկով, որը շրջանակված է նուրբ

կեղծ հատիկավոր զարդով: Մատանու բնիկի ոճավորմանը համեմատաբար ավելի նման է Խերսոսնեսից հայտնի ականջողը, որը թվագրվում է Ք.հ. III-IV դդ. [9, տաճ. CLXII-32] (նկ. 6), հատկանախշով զարդարված կոյաբզեզ - մատանիների ավելի վաղ թվագրությամբ օրինակներ հայտնի են Արևելյան մերձսևծովյան հուշարձաններից և թվագրվում են Ք.ա. III դ. [9, տաճ. CLIX-14], (նկ. 7):

Յուրօրինակ շքեղություն ունեն ականջողերը (449/5,6) (նկ.10), երկարությունը՝ 4,7 սմ, որոնք ագուցված են տարբեր տրամաչափերի և տարբեր գույների երեք թանկարժեք մետաղներից պատրաստված և մեկ սարդիոնե գնդիկներով: Ոսկու և սարդիոնի համատեղումը հին Հայաստանի ոսկեղենի մեջ հաճախ է հանդիպում, սակայն այդ մեկտեղումը հիմնականում վզնոցների տեսքով է, օրինակ ամենավաղ նմուշները Մեծամորի դամբարանադաշտի գտածոներն են [7, աղ. LXVII, LXVIII, LXXIX], ապա՝ Լոռի բերդի: Ականջողերի պարագայում մեր նմուշները առայժմ եզակի են [2, նկ. 58]: Ականջողի սարդիոնե գնդիկը տեղադրված է չափերով նման երկու ոսկե գնդիկների միջև, այս գնդիկների տրամագիծը մոտ երեք մմ է: Ականջողերի ականջին ամրացող շրջանակի տրամագիծը մոտ 1 սմ է, և պատրաստած է ոսկուց: Մասնագիտական գրականության մեջ հաճախ կոչվում են հարցական նշան հիշեցնող օղեր, մեր օրինակի հարցականի նշան հիշեցնող հատվածի երկարությունը 2 սմ է: Հարցական նշան հիշեցնող հատվածի ստորին մասը ավարտվում է փոքր կլոր կեռիկով, որին ամրացված է ականջողի կախիկի ոսկե կեռիկը: Կեռիկները հիմնային մասում գոդված են: Ականջողի կախիկի վերին հատվածի կեռիկից սկսվում է ոսկե մետաղալարը, որի վրա հավաքված են գնդիկները: Գնդիկներից երկուսը ոսկի են, եզրայինը՝ արծաթ, մեկը՝ սարդիոնից, այն տեղադրած է երկու ոսկե գնդիկների միջև: Կախիկի երկարությունը 2,7 սմ է: Արծաթե գնդիկը, որը կախիկի վերջին համեմատաբար մեծ գնդիկն է, տրամագիծը՝ մոտ 5 մմ, ունի անցք, որի ներքևի մասում երևում է ոսկե մետաղալարի վերջնամասը, որն ավարտվում գնդաստեղի փոքր վերջնամաս հիշեցնող գնդիկով, և որով վերջանում է ականջողը: Այս փոքր գնդիկը թույլ է տալիս կռահել մետաղալարի ոսկուց լինելը: Ականջողերի նմանօրինակները Կարմրաքարի, Վարդգաղի, Առափիի և Բենիամինի դամբարաններից են (նկ.21, 22), նաև Էլառից: Սակայն նմանօրինակները պատրաստված են ոչ թանկարժեք մետաղներից, այլ բրոնզից և մեկը նմուշ ագուցված են տարբեր չափերի ապակե և բրոնզե գնդիկներով: Այս նմանօրինակները թվագրվում են Ք.ա. II- I դդ. [2, էջ 196, նկ. 19, 20, 21]:

Սարդիոնից իրեր և ուլունքներ

Առանձնակի կարևորություն են ներկայացնում սարդիոնից մատանիները (449/3-1, 2), որոնց՝ մատի վրա գտնվող հատվածը հարթեցված է: Այս մատանիներից երկրորդը հարթեցված մասում ունի փորագրություն և օգտագործվել է որպես կնիք (449/3-1) (նկ.11, 12): Սարդիոնե նման մատանիների նմանօրինակները Կարմրաքարի թիվ 5 դամբարանից են, Գառնիի անտիկ դամբարանադաշտից [2, աղ. XV-6, 7, 8, 9, 12: 14, рис. 53-54], Վաղարշապատից, Սևանի ավազանի Լանջաղբյուր գյուղից (Կամոյի շրջան), Վարդգաղի, Բենիամինի, Առափիի, Մցխետի, Ղրիմի հնագիտական հուշարձաններից, Գառնիից [15, с. 123] և թվագրվում են Ք.հ. III-V դդ.: Նման օրինակների վրա եր-

բեմն սուր գործիքով ակոսներ են արված: Սարդիոնե մատանիների նմանությամբ պատրաստվել են նրանց ապակե կրկնօրինակները, նմուշը Վարդբաղի թիվ 3 դամբարանից: Սարդիոնե մատանիների մանրագին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք պատրաստվել են Հայաստանում (նկ.15, 16, 18): Մեր սարդիոնե կնիք-մատանու վրա փորագրված է երկփող սրինգ կամ ֆլեյտա նվագող տղամարդու ֆիգուր, որի հագին հունական տունիկ է: Այս գործիքը հնում կոչվել է ավլոս, տղամարդու ֆիգուրը Ավլոս աստվածությանն է: Ուշագրավ են հարդարված, երկփող սրինգ նվագող անձնավորության հագուստը, սանրվածքը, դեմքը սափրված է, փորագրությունը խիստ ոճավորված է: Հավանաբար փորագրված էակը հունական Ավլոս աստվածությանն է: Մատանու կնիքի էլիպսաձև հարթեցված հատվածի լայնքը 5 մմ է, երկարությունը՝ 1,3 սմ: Երկփող սրինգի կամ ֆլեյտայի մոտիվը հանդիպում է դեռ վաղ անտիկ շրջանում՝ Էրեբունիից պեղված պոյակի՝ ռիտոնի վրա, որը թվագրվում է Ք.ա. IV դ. [10, c. 44-45, տաճ. LIX: 2, рис. 58] (նկ.14): Բ. Առաքելյանը երաժշտական այս գործիքը անվանում է երկփող սրինգ [10, c. 44], Գ. Տիրացյանը՝ երկփող ավլոս [14, c. 54]: Ուշ անտիկ շրջանում այս մոտիվը հանդիպում է նաև որմնանկարչության մեջ: Նմանօրինակ երկու պատկերներ հանդիպում են Մերձսևծովյան Պանտիկասպեյի սարկոֆագի որմնանկարում, որը թվագրվում է Ք.հ. II դ. [9, c. 309, տաճ. CXIX-9] (նկ.13): Վերը նշված պոյակի վրա կա նաև քնար նվագող կնոջ պատկեր: Ավելի ուշ շրջանում մատանիների վրա նույնպես հանդիպում է քնարով երաժիշտի փորագրության մոտիվը: Նմանօրինակը անտիկ շրջանում Արևելյան Միջերկրականի ավագանից հայտնի ոսկե զարդերի մեջ է, ոսկե մատանին թվագրվում է Ք.ա. IV-III դդ. [9, c. 351, рис. 18] (նկ.8): Այս մոտիվը շարունակում է կրկնվել նաև զարգացած միջնադարում, Կիլիկիայում դեկորատիվ կիրառական արվեստում արծաթե ոսկեգոծ թասի վրա պատկերված է թագակիր տղամարդ, որի նվագած քնարի երաժշտությունը գերում է ոչ միայն նրա կողքին նստած կնոջը, այլև կենդանիներին և թռչուններին, որոնք շրջապատել են գույզին: Իրը թվագրվում է XII-XIII դդ. [7, աղ. XXIX] (նկ.17): Սարդիոնե կնիք-մատանու նմանօրինակները բազմաքանակ են, սակայն անհրաժեշտ է առանձնացնել Էրմիտաժի հրատարակած մասնավոր հավաքածուի թիվ 185 մատանին, որը թվագրվում է IV դարով, սակայն կատարման տեխնիկայով բավականին մոտ է մեր օրինակին: Մատանու պատկերի ոճավորված մոտիվը խաչը ձեռքին հրեշտակը կամ հռոմեական դիցաբանության բարության աստվածություն Էվենտուսն է [11, c. 162]:

Այսպիսով, Կարմրաքարի սարդիոնե կնիք-մատանիները թվագրվում են Ք.հ. III-V դդ., ինչը նաև հիմնական թվագրող նյութն է մեր հավաքածուի համար:

Ինչ վերաբերում է «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի՝ 1999թ. Վարդբաղում պեղած (Ս. Տեր-Մարգարյան, Ի. Ավագյան) 12 դամբարաններին, ապա սարդիոնե երկու նմանօրինակ մատանիներ պեղվել են թիվ 9 դամբարանից, հավելենք նաև, որ դեռևս 1976թ. Ս. Տեր-Մարգարյանի՝ Վարդբաղում կատարած պեղումներից հայտնի է ևս մեկ, բաց դեղնավուն սարդիոնից պատրաստված նմանօրինակ մատանի:

Այս երեք և Կարմրաքարից հայտնի երկրորդ սարդիոնից մատանու հարթ հըղկված մակերեսներին ոչինչ փորագրված չէ:

Կարմրաքարի ուլունքների առաջին խումբը կիսաթանկարժեք գիշերից է (նկ. 20), դրանք գլանաձև են: Ուլունքները նույնպես բազմաքանակ են և հանդիպում են Շիրակի մի շարք հուշարձաններում՝ Սև ամրոց, Վարդբաղ, Կարմրաքար և Տիրաշեն հուշարձանների ու անտիկ շերտերում, Հյուսիսային մերձսևծովյան հուշարձաններում [8, տաճ. 20, րիս. 43]: Գառնիի ու անտիկ դամբարանադաշտում մեծաքանակ են գտնված նյութերից պատրաստված գլանաձև ուլունքները [14, c. 188]: Քանակը՝ 25: Ուլունքների երկրորդ խումբը ապակուց է (նկ.19). գլանաձև երկշերտ թափանցիկ ապակու մեջ գտնվում է ոսկու բարակ և նուրբ թիթեղը, ինչը ուլունքին յուրահատուկ նրբագեղություն է հաղորդում: Այս տիպին պատկանող ուլունքները 6-ն են. երկարությունը՝ 1 սմ, տրամագիծը՝ 3 մմ: Ոսկեջրված ուլունքները հիմնականում ներկրվել են Արևելյան Միջերկրականի ավազանից [15, c. 125]: Ըստ Ալեքսեյայի՝ նման ուլունքները պատրաստվել են երկու եղանակով: Առաջին դեպքում ապակյա խողովակին քսել են ոսկե թիթեղը, որը ամրացվել է բուսական հեղուկով և տաքացվել է 600-800 աստիճան, ապա ուլունքը ծածկվել է տաքացված ապակու երկրորդ շերտով: Պատրաստման երկրորդ տարբերակում ապակյա ուլունքի սնամեջ խողովակը ծածկվել է ոսկու կամ արծաթի թիթեղով և իջեցվել ավելի մեծ տրամագծով թափանցիկ դեղնավուն ապակե ուլունքահատիկի մեջ [8, c. 27] Ուլունքների երրորդ խումբը սարդիոնից է (նկ.11): Այս ուլունքները երեքն են. երկուսը՝ կլորավուն, մեկը՝ էլիպսաձև, նմանօրինակներ կան Հայաստանի բազմաթիվ տարածմանակյա հուշարձաններից՝ Արթիկ, Սիսիանի դամբարան [5, էջ 76], Բենիամին [2, էջ 156], Շիրակավան, Սև ամրոց [1, էջ 133], Գառնի [14, c. 188], Վրաստանի՝ Կոլխիդա և Աղվանքի հնագիտական հուշարձաններից [12, c. 21]:

ԵԶՐԱՆԱԼԳՈՒՄ.

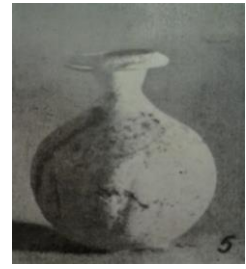
1. Կարմրաքարի զարդեղենի հավաքածուն ունի բացառիկ գիտական նշանակություն ոչ միայն Հայաստանի հնագիտության համար:
2. Կարմրաքարի գանձը բաժանվում է երեք խմբերի՝ ապակյա, մետաղյա և սարդիոնից իրեր: Եվս երկու խմբեր՝ փայտ և ոսկրաբանական նյութեր չեն պահպանվել:
3. Կարմրաքարի սարդիոնե կնիք-մատանիները թվագրվում են Ք.հ. III-V դդ.:
4. Զարդերը Հայաստան ներկրվել են այլ շրջաններից և տեղական արտադրության արգասիքներ չեն, բացառությամբ սարդիոնե իրերից:
5. Թանկարժեք իրերի զարդաձևերի լուծումները համապատասխանում են բարձր կատարողական արվեստի օրինաչափություններին և աչքի են ընկնում նրբագեղությամբ:
6. Կարմրաքարի անտիկ դամբարանները ըստ թվագրման պատկանում են ուշ անտիկ շրջանին, հետևաբար հիմք ընդունելով Լ.Եգանյանի թվագրումը՝ «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանում պահպանվող և ցուցադրվող Կարմրաքարի հավաքածուն նույնպես թվագրվում է Ք.հ. III-IV դդ.:
7. Կարմրաքարի հավաքածուն Շիրակի անտիկ ժամանակաշրջանի հուշարձանների հայտնի գտածոներից ամենահարուստն է և իր նշանակությամբ դուրս է գալիս Հայաստանի հնագիտության շրջանակներից:

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 10

Նկ. 9

Նկ. 11

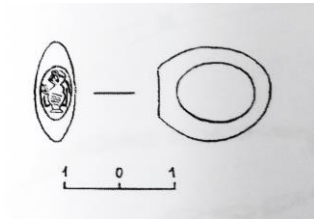
Նկ. 12

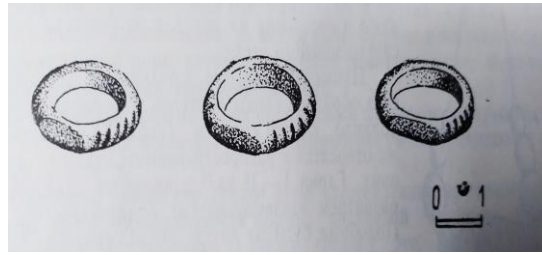
Նկ. 13

Նկ. 14

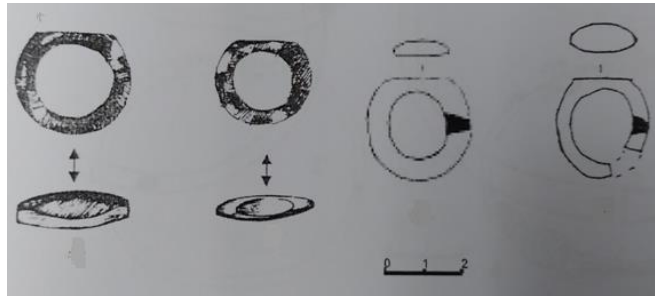
Նկ. 15

Նկ. 16

Նկ. 17

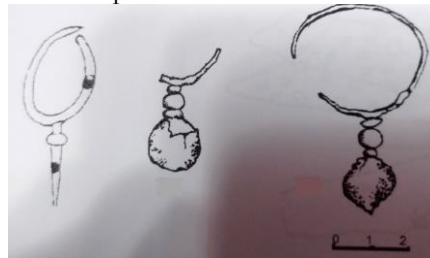
Նկ. 18

Նկ. 19

Նկ. 20

Նկ. 21

Նկ. 22

Նկ. 23

Նկ. 24

Նկ. 25

Նկ. 26

Նկ. 27

Նկ. 28

Նկ. 29

Նկ. 30

Գրականություն

1. Ավագյան Ի. «Մե անրոց» հուշարձանի դամբարանադաշտը // Հայաստանի հնագիտական մշակույթը-3: Տելեմակ Խաչատրյանի 70-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: Երևան: Մուղնի: 2003: 128-134 էջեր:
2. Եգանյան Լ. Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը: Շիրակի հնագիտական և պատմագագրական ուսումնասիրություններ 1: Երևան-Գյումրի: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.: 2010: 224 էջ:
3. Ժամկոչյան Ա. Ջրվեժի վաղմիջնադարյան դամբարանադաշտի պեղումները // Պատմաբանասիրական հանդես: Հ.1: Երևան: 1986: 220-225 էջեր:
4. Խաչատրյան Ժ. Արտաշատ II, Անտիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977թթ. պեղումները), Հնա գիտական պեղումները Հայաստանում: Հ. 17: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.: 1981: 204 էջ:
5. Խաչատրյան Ժ. Միսիանի դամբարանը, (Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես), Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները: Հ. 21: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.: 2009: 124 էջ:
6. Խաչատրյան Ժ. Հայաստանի Սոդից գավառի անտիկ դամբարանը // Բանբեր հայագիտության: Երևան: Հ. 1 (1): 2013: 61-77 էջեր:
7. Հին Հայաստանի ոսկին, (մ.թ.ա. III հազ.-մ.թ. XIV դ.): Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.: 2007: 418 էջ:
8. Алексеева Е. Античные бусы Северного Причерноморья, Археология СССР. Свод археологических источников, под редакцией. Б.А. Рыбакова. Москва: Изд-во “Наука”.1978. 105 с..
9. Алексеева Е., Амброз А., Арсеньева Т., Беляев С., Блаватский В., Бондарь Р. и др. Античные государства Северного Причерноморья, Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах, под редакцией. Б.А. Рыбакова. Москва: Изд-во. “Наука”.1984. 391 с..
10. Аракелян Б. Очерки по истории искусства древней Армении (VI в. до н.э.-III в. н.э.). Ереван: Изд-во АН Арм. ССР. 1976. 111 с..
11. Арсентьева Е., Горская О., Античные ювелирные изделия из частных собраний. Кольца и перстни, Каталог коллекции. Санкт-Петербург: Изд-во. Государственного Эрмитажа. 2009. 99 с..
12. Буряков Ю., Заднепровский Ю., Кошеленко Г., Лордкипанидзе О., Массон В., Никитин А. и др. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии, Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах, под редакцией. Б.А. Рыбакова. Москва: Изд-во. “Наука”.1985. 495 с..
13. Есаян С., Калантарян А. Ошакан I, Основные результаты раскопок 1971-1983гг. Археологические раскопки в Армении 18. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР. 1988г. 131 с.
14. Тирацян Г. Культура Древней Армении VI в. до н. э.-III в. н. э. (по археологическим данным). Ереван: Изд-во АН Арм. ССР. 1988. 206 с..

15. Хачатрян Ж. Гарни V. *Античный некрополь (результаты раскопок 1956-1972гг.)*. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР. 1976.134 с..
16. Marshall F. *Catalogue of the finger rings, Greek, Etruscan, and Roman: in the Departments of Antiquities. British Museum*. London. Printed by order of the Trustees. 1907. 461 p..
<https://iiif.wellcomecollection.org/pdf/b2487615x> (նիսվել է 29.03.2023)

References

1. Avagyan I. The burial ground of the "Black Castle" monument. Archaeological culture of Armenia 3. Proceedings of the conference dedicated to the 70th anniversary of Telemek Khachatryan [«Sev amrots'» hushardzani dambaranadashty. Yerevan: "Mughni" publ., 2003: 128-134 pp.. (in Armenian)
2. Yeganyan L. The ancient tombs of Shirak. Archaeological and ethnographic studies of Shirak 1 [Shiraki antik dambaranadashtery: Shiraki hnagitakan yev patmazgagrakan usumnasirut'yunner1]. Yerevan-Gyumri: "Science" of NAS RA, publ. 2010. 224 p. (in Armenian)
3. Zhamkochian A. Excavations of the early medieval burial ground of the waterfall [Jrvezhi vaghmijnadaryan dambaranadashti pегhumnery]//Journal of Historical Studies. v.1. Yerevan: 1986 220-225 pp.. (in Armenian)
4. Khachatryan Zh. Artashat II. Ancient burial grounds (1971-1977 excavations) Archaeological excavations in Armenia v. 17 [Artashat II, Antik dambaranadashter (1971-1977t't'. pегhumnery), Hnagitakan pегhumnery Hayastanum: H. 17]. Yerevan: "Science" of NAS RA publ., 1981. 204 p. (in Armenian)
5. Khachatryan Zh. Tomb of Sisian, (second half of the 1st century BC), archaeological monuments of Armenia. v. 21 [Sisiani dambarany, (M.t'.a. I dari yerkrord kes), Hayastani hnagitakan hushardzannery: H. 21]. Yerevan: "Science" of NAS RA publ., 2009 124 p. (in Armenian)
6. Khachatryan Zh. The ancient tomb of the Sodits province of Armenia [Hayastani Sodits' gavarri antik dambarany] // Review of Armenian studies. Yerevan: v. 1 (1). 2013 61-77 pp.. (in Armenian)
7. The gold of ancient Armenia (III millennium BC-XIV century AD) [Hin Hayastani voskin, (m.t'.a. III haz.-m.t'. XIV d.)]. Yerevan: "Gitutyun" publ., 2007. 418 p. (in Armenian)
8. Alekseeva E. Antique beads of the Northern Black Sea region, Archeology of the USSR. [Antichnyye busy Severnogo Prichernomor'ya. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, pod redaktsiyey. B.A. Rybakova]. Moscow: "Science" publ., 1978. 105 p. (in Russian)
9. Alekseeva E., Ambroz A., Arsenyeva T., Belyaev S., Blavatsky V., Bondar R. And others. Ancient States of the Northern Black Sea Region, Archeology of the USSR from Ancient Times to the Middle Ages in 20 volumes, edited. B. Rybakov [Antichnyye gosudarstva Severnogo Prichernomor'ya, Arkheologiya SSSR s drevneyshikh vremen do srednevekov'ya v 20 tomakh]. Moscow: "Nauka" publ.1984. 391 p. (in Russian)
10. Arakelyan B. Essays on the history of art of ancient Armenia (VI century BC-III century AD) [Ocherki po istorii iskusstva drevney Armenii (VI v. Do n.e.-III v. N.e.)]. Yerevan: "Gitutyun" publ. 1976. 111 p. (in Russian)
11. Arsent'eva E., Gorskaya O. Antique jewelry from private collections. Rings. Collection catalogue [Antichnyye yuvelimnyye izdeliya iz chastnykh sobraniy. Kol'tsa i perstni, Katalog kollektsii.]. St. Petersburg: State Hermitage publ. 2009. 99p, (in Russian)

12. Buryakov Yu., Zadneprovsky Yu., Koshelenko G., Lordkipanidze O., Masson V., Nikitin A. et al. The most ancient states of the Caucasus and Central Asia. Archeology of the USSR from ancient times to the Middle Ages in 20 volumes [*Drevneyshiye gosudarstva Kavkaza i Sredney Azii, Arkheologiya SSSR s drevneyshikh vremen do srednevekov'ya v 20 tomakh*]. Moscow: "Nauka" publ.1985. 495 p. (in Russian)
13. Yesayan S., Kalantaryan A. Oshakan I, The main results of the excavations in 1971-1983. Archaeological excavations in Armenia 18 [*Oshakan I, Osnovnyye rezul'taty raskopok 1971-1983gg. Arkheologicheskiye raskopki v Armenii 18.*]. Yerevan: "Science" of NAS RA publ. 1988. 131 p. (in Russian)
14. Tiratsyan G. Culture of Ancient Armenia VI c. BC e.-III c. n. e. (according to archaeological data) [*Kul'tura Drevney Armenii VI v. do n. e.-III v. n. e. (po arkheologicheskim dannym)*]. Yerevan: "Gitutyun" publ., 1988. 206 p. (in Russian)
15. Khachatryan J. Garni V. Antique necropolis (results of excavations in 1956-1972) [*Garni V. Antichnyy nekropol' (rezul'taty raskopok 1956-1972gg.)*]. Yerevan: "Gitutyun" publ., 1976. 134 p. (in Russian)
16. Marshall F. *Catalogue of the finger rings, Greek, Etruscan, and Roman: in the Departments of Antiquities. British Museum.* London. Printed by order of the Trustees. 1907. 461 p.. <https://iif.wellcomecollection.org/pdf/b2487615x>

Ընդունվել է / Принята / Received on: 07.03.2023

Գրախոսվել է / Рецензирована / Accepted on: 20.03.2023

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: 10.06.2023

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ինգա Էդուարդի ԱՎԱԳՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկն., դոցենտ,
«Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի տնօրեն,
ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ inga.avagyan.76@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-6260-1467>

Inga Eduard AVAGYAN: PhD in History, Associate Professor,
Director of the "Kumayri" Historical and Cultural Preserve-Museum,
researcher at Shirak Center for Armenological Studies NAS, Gyumri, RA,
e-mail: inga.avagyan.76@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-6260-1467>

Инга Эдуардовна АВАГЯН: канд. ист. наук, доцент,
директор Историко-культурного музея - заповедника «Кумайри»,
научный сотрудник Ширакского центра арменоведческих исследований НАН, Гюмри, РА,
эл.адрес: inga.avagyan.76@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-6260-1467>